

# ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

---

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2018.03.045>

УДК: 330.8: [330.3: 338.12]

JEL: O100

**Василина Подлесна**

## ВОЄННО-ЕКОНОМІЧНІ ЦИКЛИ

У стародавні часи і Середньовіччя існували особливі форми циклічності воєнно-економічних процесів, зокрема, цикли влади, які виражалися в синхронності формування, посилення, занепаду правлячих династій в Китаї і степових імперій в Монголії, а також цикли ксенократичної держави, що властиві середньовічному Магрибу. Циклоутворювальний фактор взаємодії кочівників центральних степів і Китаю – динаміка соціально-економічних і державотворчих процесів в Китаї. Циклічна взаємодія кочівників і осілих землеробів середньовічного Магрибу складалася із фаз: 1) завоювання і насильницьке встановлення кочівниками системи експлуатації землеробів; 2) відносно стійка соціально-економічна і політична взаємодія кочівників і експлуатованих ними осілих землеробських цивілізацій; 3) руйнування інституційної практики експлуатації кочівниками осілих цивілізацій, що супроводжувалося загостренням політичних або воєнно-політичних конфліктів. У капіталістичному суспільстві розгортаються зрілі форми воєнно-економічних циклів. Причини розгортання воєнно-економічних циклів в умовах капіталізму: політико-економічні (конкуренція за можливості нарощувати додаткову вартість); інституційні (зниження ефективності системи експлуатації); інструментально-ідеологічні (ідеологічний вплив, що організовують пануючі суспільні групи для досягнення політико-економічних цілей); ментально-психологічні (легко вмотивована схильність до масової агресії поколінь, які не мають воєнного досвіду). В результаті сукупного впливу цих причин формуються протиріччя, які є основою для початку війн. Сучасна глобальна соціально-економічна криза і загострення геополітичних протиріч, з урахуванням накопиченого світового ядерного арсеналу, ставлять під загрозу виживання людства, тому необхідно створити інституційні умови для заміни воєнно-економічних циклів мирними формами вирішення суспільних протиріч.

*Ключові слова:* воєнно-економічні цикли, цикли влади, цикли ксенократичної держави.

Історичний процес суспільного розвитку переповнений масштабними війнами. Виникнення воєнно-економічних циклів обумовлено глибокими протиріччями суспільного розвитку. Війни і процеси агресивної колонізації залежно від конкретно-історичних умов виконували для одних цивілізацій стимулюючу їх динамічний розвиток роль, а для інших – руйнівну. Всесвітньо-історичний процес розгортається під впливом комплексу природно-географічних, науково-технічних, економічних, інституційних, воєнно-політичних чинників. Всі вони взаємо-

---

*Подлесна Василина Георгіївна* (podlesnw@bigmir.net) д-р. екон. наук, доц.; старший науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

© В. Подлесна, 2018

ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2018. № 3: 45–58

пов'язані, а протиріччя, що виникають між складовими відтворювальної динаміки, які перебувають під впливом цих факторів, обумовлюють розгортання всього різноманіття форм соціально-економічних циклів, яке формує конкретне явище соціально-економічної циклічності. Зрілі форми воєнно-економічних циклів характерні для капіталістичного суспільства, проте їх історичні прототипи існували в давні часи і Середньовіччя. Цикли влади, що виражалися в синхронності формування, посилення, занепаду правлячих династій в Китаї і степових імперій в Монголії, а також цикли ксенократичної держави, які властиві середньовічному Магрибу, відображали циклічність воєнно-економічних процесів. Циклічна взаємодія кочівників і осілих землеробів відбувалася в докапіталістичні епохи під впливом протиріч, обумовлених природно-географічними факторами і боротьбою за надлишковий продукт.

Розвиток суспільних процесів має економічний базис, детермінований природно-географічними умовами становлення і розвитку народів, націй, держав, цивілізацій. Економічний базис й інституційна форма розвитку племен кочівників і землеробських цивілізацій у давнину визначалися в першу чергу природно-географічними умовами, що створювали виклики цим цивілізаціям, у відповідь на які кочівники і землероби формували відповідні технології ведення господарської діяльності та інституційні форми суспільного життя.

Динамічна і суперечлива взаємодія кочівників і землеробів проявлялася як у жорсткому протистоянні, так і в особливих формах мирного співіснування, що приводили до певної конвергенції їхньої матеріальної і духовної культур. Спосіб життя кочівників і номадний спосіб виробництва визначили їхнє відставання від землеробів в технологіях відтворення матеріальних умов життя. Кочівники потребували продуктів праці землеробів, які виробляли не тільки сільськогосподарські продукти, а й ремісничі вироби. Способи взаємодії номадів з землеробами були як мирними, зокрема торгівля, так і агресивно-загарбницькими, що приводять до встановлення системи експлуатації.

У працях А. Хазанова досконально досліджені способи адаптації кочівників до "зовнішнього світу", а саме: 1) посередницька торгівля між землеробськими цивілізаціями і співучасть у ній; 2) широкі обмінні і торговельні зв'язки з сусідніми осілими землеробськими суспільствами; 3) періодичні набіги, нерегулярний грабіж, разова контрибуція з землеробських суспільств; 4) експлуатація даниною і нав'язування васальних зв'язків землеробам; 5) завоювання землеробських суспільств; 6) входження до складу землеробських держав як залежної, неповноправної частини суспільства (Крадин, 2004).

Кочові суспільства створювали для досягнення своїх цілей ефективну військову організацію; ступінь централізації кочівників був прямо пропорційним масштабам сусідньої землеробської цивілізації і рівню її соціально-економічного розвитку. У Північній Африці і Передній Азії кочові племена об'єднувалися в конфедерації або вождества для торгівлі або нападу на оазиси; на околицях античних держав, Візантії та Русі виникали "квазіімперії" кочівників; в Центральній Азії сформува-

лася кочова імперія (Крадин, 2001; Крадин, 2006). Навали кочівників до створення артилерії відбувалися регулярно, інтервал між навалами становив одне сторіччя або два-три сторіччя (Нефёдов, 2007).

Протягом тривалого історичного періоду (III ст. до н.е. – середина XVIII ст.) на межі степу і Китаю існувала особлива система взаємодії кочових і землеробських суспільств, за якої початок смуги і криз в Китаї призводив до неієздатності системи дистанційної експлуатації, застосовуваної кочівниками, внаслідок чого імперська конфедерація кочівників розвалювалася на окремі племена; відновлення кочової імперії відбувалося в умовах, коли встановлювався мир і відновлювалася держава в Китаї. Така тривала циклічна взаємодія була обумовлена високим ступенем консерватизму соціально-економічного укладу кочівників і китайської імперської організації і завершилася в умовах, коли китайське суспільство й інститут держави істотно еволюціонували (Крадин, 2001, Барфилд, 2009). Імперська конфедерація кочівників вперше виникла у хунну й існувала між 200 роком до н. е. і 150 роком н. е., пізніше була відтворена жужанями (V ст.), тюрками та уйгурами (VI–IX ст.), ойратами, східними монголами і джунгарами (XVII–XVIII ст.), монгольська імперія Чингіс-хана (XIII–XIV ст.) була більш централізованою; імперія сяньбі в другій половині II ст. н.е. була конфедерацією, яка розпалася одразу після смерті її лідерів. У період між 200 і 400 роками, а також між 900 і 1200 роками у степових племен не було централізованого правління (Барфилд, 2006).

Т. Барфилд обґрунтував існування циклів влади, які проявлялися в синхронності динаміки змін державно-бюрократичного організму в Китаї і військово-політичної структури сусідніх кочівників. В остаточному варіанті розроблена Т. Барфилдом схема циклічної взаємодії кочівників і Китаю враховує вплив народів Маньчжурії, а саме: 1) період взаємообумовленого існування єдиної національної імперії в Китаї і єдиної кочової імперії в степу; 2) руйнування централізованої національної імперії в Китаї, що обумовлює крах кочової імперії в степу; 3) виникнення на півночі Китаю нестабільних держав, заснованих кочівниками; 4) захоплення частини територій Північного Китаю консолідованими народами Маньчжурії; 5) нова хвиля маньчжурських завойовників і захоплення всього Північного Китаю; 6) консолідація Китаю, ослаблення влади маньчжурських династій, що призводило до консолідації степу; 7) повалення влади маньчжурів, створення єдиної національної імперії в Китаї (Барфилд, 2009). Об'єднані в імперську конфедерацію кочівники вважали за краще застосовувати до Китаю в періоди існування там централізованої імперії стратегію вимагання, засновану на набігах на прикордонні регіони з подальшими переговорами про укладення мирного договору; зазвичай набіги відбувалися з метою отримання данини, а не завоювання китайської території (Барфилд, 2006).

Н. Ді Космо, спираючись на спосіб отримання кочовими імперіями Внутрішньої Азії доходів від зовнішнього світу, виділив чотири періоди в історії їх розвитку: 1) період данницьких імперій – від хунну до жужанів (209 рік до н.е. – 551 рік н.е.); 2) період торгово-данницьких імпе-

рій тюрків, хозар, уйгурів (551–907 років), коли кочівники стали отримувати дохід від зовнішнього обміну; 3) період дуально-адміністративних імперій (907–1259 років), коли кочівники стали здатні завойовувати землеробські цивілізації (кидані, чжурчжені, монголи); 4) період зрілих імперій (1260–1796 років), коли кочівники поряд з іншими способами експлуатації почали встановлювати пряме оподаткування (монголи і їхні західно-азіатські спадкоємці, маньчжури) (База-ров, Крадин, Скрынникова, 2008).

Кочові імперії Т. Барфілд класифікує як тіньові дзеркальні імперії, що виникали переважно в євразійському степу у відповідь на формування імперії сусіднім осілим суспільством. Створенню кочівниками в Монголії дзеркальних імперій сприяли їхня військова міць та ієрархічна, на відміну від кочівників Близького Сходу та Східної Африки, соціальна структура. Дзеркальні степові імперії кочівників ґрунтувалися на централізації влади і підтримці контролю на відстані, що забезпечувалося розвитком військових технологій, які підсилювали військову міць і компенсували порівняльну нечисленність. Провідною військовою технологією для кочівників була кавалерія, яка була здатна завдавати ударів на відстані і дозволяла невеликій, але згуртованій силі атакувати і перевершувати ворога в певній точці. Перевагою кочівників у битвах було те, що вони могли відступити в степ, зберігши таким чином свою ключову військову силу (Барфілд, 2008). Унікальним явищем серед кочових імперій була створена Чингіс-ханом в XIII столітті Монгольська імперія. Її особливості, на думку Т. Барфілда, полягають у тому, що: 1) Монгольська імперія стала єдиним випадком трансформації дзеркальної імперії кочівників у повноцінну первинну імперію, управління якою здійснювалося прямо з центру, а завойовані осілі території регулярно платили податки (Барфілд, 2008); 2) на відміну від інших кочових імперій, що ґрунтувалися на племінній структурі кочового суспільства, створена в Монгольській імперії політична організація спиралася на бюрократію (військово-чиновницький апарат); 3) Монгольська імперія була єдиною імперією кочівників з центральних степів, що встановила свою владу на всій території Китаю (Барфілд, 2009). Монгольська імперія забезпечувала безпеку міжнародної торгівлі, завдяки їй вперше великі економічні "ядра" (Європа, Іслам, Індія, Китай, Золота Орда) утворили повноцінну світ-систему, яка існувала недовго, розпалась на рубежі XIV–XV століть, але стала однією з важливих передумов формування капіталістичної світ-системи (Крадин, 2001).

Циклічність взаємодії кочових племен і землеробських цивілізацій в умовах східного Середньовіччя була осмислена арабським філософом Ібн Хальдуном, який досліджував специфічний цикл, що розгортався після завоювання кочівниками землеробських цивілізацій (цикл ксенократичної держави). Ібн Хальдун став свідком процесів розпаду первіснообщинних відносин і формування класового суспільства середньовічного Магрибу; в його працях основною причиною формування класових відносин визнається виникнення надлишкового продукту, обумовлене розвитком продуктивних сил. Основними типами первісних общин

Ібн Хальдун вважав осілі землеробські і кочові скотарські общини. Джерела виникнення надлишкового продукту у цих типів общин різні: всередині землеробських общин він виникав завдяки розвитку продуктивних сил, а кочові скотарські общини насильно захоплювали надлишковий продукт у землеробів. Відповідно до цього розрізнялися і шляхи переходу землеробів і кочівників до цивілізації: для землеробів цей перехід був обумовлений внутрішньої творчою діяльністю, а кочівники йшли шляхом завоювання землеробських цивілізацій (Игнатенко, 1980).

Виникнення держави Ібн Хальдун пояснював захопленням кочівниками цивілізованих областей, з чого випливає, що будь-яка держава розглядалася як ксенократична (Игнатенко, 1980). Такий підхід обумовлений конкретно-історичними умовами, в яких учений здійснював свою діяльність: арабський халіфат на той час вже втратив єдність, для його окремих частин характерною була ксенократія, за якої правителі були етнічно чужими підвладному населенню (Кириченко, 2009). В результаті повної протиріччя взаємодії кочових племен і землеробських цивілізацій Магрибу сформувався досліджений Ібн Хальдуном цикл, що проявлявся як цикл розвитку ксенократичної держави і одночасно династичний цикл. Геополітичні основи цього циклу полягають у протиріччях, породжуваних прагненням протодержавних об'єднань кочівників до контролю над економічно вигідними і стратегічно важливими територіями; економічні основи полягають у протиріччях, породжуваних перерозподілом надлишкового продукту всередині ксенократичних держав, утворених у результаті захоплення і підпорядкування кочівникам землеробських громад.

У XIV столітті Магриб був охоплений політичними конфліктами, міжусобними і міжплемінними війнами, що відбито в розробленій Ібн Хальдуном концепції циклічності розвитку ксенократичної держави, згідно з якою тривалість життєвого циклу такої держави становила приблизно 120 років (час життя трьох поколінь), а його фази відображали генезис правлячих династій і їх зміну (Кириченко, 2009).

Досліджені Ібн Хальдуном цикли мають стагнуючий характер: кожен цикл неминуче закінчується руйнуванням держави, завоюванням кочівниками цивілізованого суспільства і встановленням примітивної держави, що є одночасно початком наступного циклу. В стагнуючому циклі ксенократичної держави відбувається процес розкладання асабійї – родового або племінного об'єднання кочівників-бедуїнів, заснованого на засадах солідарності, колективізму і братства. Підкоривши собі землеробську цивілізацію, асабійя ставала привілейованим військовим станом і тим самим створювалися основи її повільного розкладання (Игнатенко, 1980, Нефёдов, 2007). У розвитку держави Ібн Хальдун визначив п'ять фаз: 1) встановлення влади правителя, коли він націлений на захист і розвиток держави, діє заодно з народом; 2) правитель відокремлюється від народу і стає верховним владикою; 3) вищий етап розвитку держави, розквіт (остання фаза, коли правитель має всю повноту влади); 4) час умиротворення, коли правитель намагається не ворогувати з сусідами і задовольнятися результатами

діяльності його попередників; 5) період розтрат і марнотратства, коли настає старість правлячої династії і її загибель (Мусаелян, 2000).

В умовах середньовічного Магрибу циклоутворювальним фактором розгортання циклів ксенократичної держави була криза влади. Ця криза породжувалась внутрішньоелітної боротьбою за привласнення надлишкового продукту, який вилучався у підкорених, і проявлялась у втраті військової могутності держави і згуртованості знаті, що призводило до неминучого розпаду держави і захоплення його території новою бедуїнською асабійєю. Таким чином, циклічна взаємодія кочівників і осілих землеробських цивілізацій середньовічного Магрибу складалася з фази завоювання і насильницького встановлення кочівниками системи експлуатації землеробів; фази відносно стійкої соціально-економічної і політичної взаємодії кочівників і експлуатованих ними осілих землеробських цивілізацій; фази руйнування інституційної практики експлуатації кочівниками осілих цивілізацій, що супроводжувалося загостренням політичних або воєнно-політичних конфліктів. На характер розгортання цих фаз впливали конкретно-історичні умови.

Середовище буття кочівників зумовило їхню схильність до експлуатації осілих цивілізацій, економіка кочівників не могла існувати без вилученої у землеробів продукції. Застосовувані кочівниками системи експлуатації осілих суспільств набували різних форм: як дистанційних, так і форму ксенократичної держави. У будь-якому разі експлуатація ґрунтувалася на військовій могутності кочівників.

У XV – наприкінці XVIII століть, коли відбувалися Великі географічні відкриття і первісне нагромадження капіталу, натуральне господарство кочівників виявилось нездатним конкурувати з капіталістичною економікою, яка формувалась, – економікою мануфактур і фабрик. Значне вдосконалення військових технологій, зокрема поява багатозарядної вогнепальної зброї і артилерії, змінило розстановку сил між кочівниками і землеробами на користь останніх (Крадин, 2001). З XVI століття європейська світ-система, що раніше базувалась на феодалній економіці, трансформується в капіталістичну світ-економіку, розвиток якої супроводжувався поглинанням всіх існуючих у світі соціально-економічних систем (Семёнов, 2003). Сьогодні суспільний розвиток відбувається в умовах глобальної капіталістичної світ-системи. Вплив воєн на циклічну динаміку капіталістичної економіки врахований в теорії великих циклів М. Кондратьєва, в ній війни класифіковані залежно від їхньої ролі в розгортанні великих циклів: "проміжні війни", що стимулюють економіку на початку фази підйому, і "остаточні війни", що відбуваються в кінці фази підйому і розв'язують протиріччя, що накопичилися в цій фазі великого циклу (Меньшиков, Клименко, 1989). Ідеї М. Кондратьєва стали теоретичним базисом для розвитку безлічі концепцій довгострокової циклічності суспільного розвитку, в тому числі для теоретичного відтворення циклічності воєнно-економічних процесів.

Початок теоретичного обґрунтування 50–60-річних циклів в історії воєн було покладено в кінці XIX століття. А. Тойнбі в XX столітті вия-

вив періодичність великих воєн – 57,66 року. У дослідженні взаємозв'язку економічного розвитку і воєн, що виявляється в процесі розгортання кондратьєвських циклів, існує два підходи: 1) відповідно до "матеріалістичного" підходу, циклічні коливання воєнної активності є відображенням великих циклів; 2) відповідно до "ідеалістичного" підходу, воєнні цикли обумовлені механізмом зміни поколінь і є генератором великих циклів (Савельєва, Полетаєв, 1997). Погляди М. Кондратьєва щодо характеру взаємозв'язку між динамікою воєнної активності і великими економічними циклами слід віднести до першого з вищевикладених підходів: війни включені в загальний ритм розгортання великих циклів, але вони не є вихідною основою цього процесу, а являють собою одну з форм його прояву.

Формування ідеалістичного підходу відбувалося в кінці 1930-х – початку 1940-х років, його представники сконцентрували увагу переважно на впливі воєн на цінову кон'юнктуру, при цьому більшість представників цього підходу не враховували вплив воєн на виробництво. Однак були й винятки, зокрема праці В. Томпсона, Дж. Голдстайна (Савельєва, Полетаєв, 1997). Взаємодія воєн і виробництва, згідно з концепцією Дж. Голдстайна, формує механізм довгострокового циклічного розвитку. Держави реагують на нанесений війною збиток виробництву зниженням схильності до застосування для досягнення своїх цілей військової сили, концентруються на відновленні і розвитку продуктивних сил. Коли ж забувається психологічний ефект попередньої війни, відновлюється і росте виробництво, формуються нові підстави для розв'язування воєн між країнами, які претендують на гегемонію (Меньшиков, Клименко, 1989). Проаналізувавши історичні часові ряди економічних показників і дані про великі війни, Дж. Голдстайн дійшов висновку, що великі війни викликають інфляцію в короткостроковій перспективі і виснажують економіку на довгострокову перспективу, але економічні проблеми, у свою чергу, обмежують великі війни. Також ним було розроблено детальну довгохвильову схему, в якій війни, інновації, інвестиції та реальна заробітна плата розглядаються як взаємозміцнюючі механізми в довгій хвилі; розроблено схему чотирьохетапних датувань і розглянуто фази світової системи з точки зору цієї схеми (табл. 1) (Goldstein, 2005).

У фазі експансії зростають виробництво і ціни, стагнують інновації, повільно підвищуються реальні заробітки. Фаза війни характеризується

Таблиця 1

**Чотирифазна схема датування**

Фази розвитку світової системи	Часовий період розгортання			
	розширення (експансія)	1790–1803 рр.	1848–1860 рр.	1893–1910 рр.
війна	1803–1814 рр.	1860–1872 рр.	1910–1920 рр.	1968–1980 рр.
застій (стагнація)	1814–1830 рр.	1872–? рр.	1920–1933 рр.	1980–1995? рр.
відродження	1830–1848 рр.	?–1893 рр.	1933–1940 рр.	?1995–2010 рр.

Джерело: Goldstein Joshua S. The Predictive Power of Long Wave Theory, 1989-2004. Prepared for NATO conference on Kondratieff Waves and Warfare, Covilha, Portugal, Feb. 2005. URL: <http://www.joshuagoldstein.com/jgkond.htm>

прискоренням зростання цін, стагнацією або падінням виробництва, відставанням інновацій, падінням реальних заробітків. У фазі стагнації відбувається повільне і нерівномірне зростання виробництва, проте поступово долаються наслідки війни; інфляція слабшає, ціни можуть знижуватися, при цьому інновації зростають, реальні заробітки збільшуються. У фазі відродження прискорюється зростання виробництва, ціни залишаються стабільними, інновації та реальні заробітки зростають (*Меньшиков, Клименко, 1989*). Дж. Голдстайн проаналізував індикатори війни: основним серед них є "бойові втрати", що характеризує масштаби насильства; один із другорядних – "інтенсивність відношення загиблих у боях до європейського населення"; фінальний – "частота війни – кількість війн що відбуваються за певний період". У результаті були виявлені в період 1600–1800 років чотири воєнні піки (тривала війна з високим рівнем смертності, яка закінчує серію воєн із зростанням насильства), що регулярно повторюються з періодичністю близько 50 років; воєнний пік близько 1870 року і воєнний пік близько 1915 року; в період з 1495 до 1600 року було виявлено три воєнні піки, розділені трохи меншими часовими інтервалами. Крім того, виявлено однозначний зв'язок між воєнними піками і довгими хвилями в економіці: для дев'яти послідовних довгих хвиль до 1918 року кожен воєнний пік припадає ближче до кінця періоду фази підйому. Дж. Голдстайн обґрунтував наявність десяти воєнних циклів з 1495 р. (табл. 2) (*Goldstein, 1988*).

Особливою, на думку Дж. Голдстайна, є Друга світова війна, яка належить до десятого воєнного циклу: її початок припадає на початок довгохвильового підйому в економіці, а не на його закінчення, як це відбувалося в процесі розгортання попередніх довгих воєнних циклів. Це може бути пов'язано з підсумками Першої світової війни, які не забезпечили вирішення проблеми гегемонії; при цьому витрати на її ведення значно перевищили витрати на попередні великомасштабні війни, що стало серйозним шоком для світової економічної і політичної систем. Продовження фази економічного підйому після Другої світової війни стало можливим завдяки розширенню ядра світової економіки – на момент Другої світової війни Сполучені Штати стали найбільшою промисловою державою у світі; радянська індустріалізація продовжувалася

Таблиця 2

**Датування довгих воєнних циклів**

Цикл	Дата початку воєнного циклу	Пікові воєнні роки	Тривалість (років)	Кінцева дата періоду відповідної фази довгої хвилі
1	1495	1521–1529	35	1528
2	1530	1552–1556	28	1558
3	1558	1593–1604	47	1594
4	1605	1635–1648	44	1649
5	1649	1701–1713	65	1719
6	1714	1755–1763	50	1761
7	1764	1803–1815	52	1813
8	1816	1870–1871	56	1871
9	1872	1914–1918	47	1917
10	1919	1939–1945	27	1968/1980

Джерело: Goldstein Joshua S. Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age. New Haven: Yale University Press, 1988. URL: <http://www.joshuagoldstein.com/jgcyc11.pdf>



швидкими темпами; Японія також швидко розвивалася. У 1940–80-х роках, коли відбувалося розгортання фази підйому в економіці, війна тривала, але не безпосередньо між великими державами (Goldstein, 1988).

Вагомі геополітичні та економічні причини початку Другої світової війни були закладені у Версальському мирному договорі і посилені відхиленнями в його виконанні. Договір був орієнтований на недопущення відновлення і зростання економічного і військового потенціалу Німеччини, однак на початку 1920-х років держави, які перемогли у Першій світовій війні, зробили ряд поступок щодо Німеччини, що створило їй згодом можливість для відновлення економіки в тій мірі, яка дозволила почати підготовку до геополітичного реваншу. Дж.М. Кейнс піддав критиці Версальський договір і передбачив найважчі наслідки цього договору не тільки для Європи, а й для всього світу. В опублікованій в 1919 році книзі "Економічні наслідки миру" Кейнс попереджав про небезпеки, що породжуються економічною ізоляцією Німеччини і її колишніх союзників. Сам Кейнс був прихильником стратегії інтеграції Німеччини у світову економіку на умовах, що запобігають реваншистським ідеям у німецькому суспільстві (Лихачёв, 2014).

На думку Дж. Модельські, "... світові війни надавали форму політиці глобальної системи і кожному довгому циклу". Розроблена Дж. Модельські теорія довгих циклів світової політики дозволяє зрозуміти процес циклічного набуття певними державами статусу світового лідера, що почався в XV столітті і триває нині, в ній важливе значення надається глобальним війнам новітнього часу, що неодноразово виконували роль "макрорішень" (прийняті внаслідок цих воєн колективні рішення на певний час ставали обов'язковими в масштабах світової системи). Роль глобального лідера в ході розгортання згаданих довгих циклів послідовно виконували Португалія, Нідерланди, Велика Британія, США. Набуття кожною зі згаданих держав позиції лідера у світовій системі представлено в теорії Дж. Модельські у формі довгих циклів "накопичення досвіду", що складаються з чотирьох фаз: 1) "визначення порядку денного", 2) "побудова коаліцій", 3) "макрорішення", 4) "виконання". Фаза "макрорішення" являє собою той етап у розгортанні циклу "накопичення досвіду", в рамках якого актори глобальної політики, об'єднані в певні коаліції, обирають між протилежними порядками денними, визначаючи при цьому нову структуру лідерства. Триває ця фаза приблизно 30 років. У п'ятому довгому циклі світової політики фаза "макрорішення" розгорталася в період глобального протистояння 1914–1945 років (Модельски, 2005).

Набуття статусу лідера у світовій геополітичній системі гарантує чималі економічні вигоди і можливість впливати на світову економічну кон'юнктуру, але вимагає від держави-лідера першості в інноваціях і створення висококонкурентної політико-економічної системи.

Циклічність розвитку воєнно-економічних процесів формується не строгою хронологією розгортання фаз циклів, а дотриманням порядку взаємообумовленої зміни цих фаз. В узагальненій формі причини воєнно-економічних циклів представлені у табл. 3.

**Причини розгортання воєнно-економічних циклів**

Види причин	Характеристика причин	
	Докапіталістична епоха	Капіталізм
політико-економічні	конкуренція за право привласнювати надлишковий продукт	конкуренція за можливість нарощувати додану вартість
інституційні	ефективність системи експлуатації	
інструментально-ідеологічні	організовуваний панівними суспільними групами для досягнення політико-економічних цілей ідеологічний вплив на масову свідомість	
ментально-психологічні	сформовані суворими умовами життя пасіонарність, милітаризований характер окремих соціальних організмів	легко вмотивована схильність до масової агресії поколінь, які не мають воєнного досвіду

Джерело: складено автором.

Сукупний вплив цих причин формує протиріччя суспільного розвитку, загострення яких створює умови для розв'язування воєн.

Основоположне значення мають політико-економічні причини; каталізуючий вплив на розгортання воєнно-економічних циклів має криза системи експлуатації. У процесі розгортання розглянутих докапіталістичних прототипів воєнно-економічних циклів система експлуатації встановлювалася кочівниками, а її об'єктом були більш розвинені осілі землеробські цивілізації. В умовах капіталізму форми експлуатації ускладнюються; її об'єктом є країни геополітичної периферії і напівпериферії, суб'єктом – країни геополітичного ядра.

Вторинне, допоміжне значення мають ментально-психологічні причини: ступінь схильності конкретного суспільства до милітаристського, агресивного шляху вирішення назрілих протиріч у сформованій системі геополітичних взаємодій лише стримує або послаблює розв'язання військових дій.

Інструментально-ідеологічні причини розгортання воєнно-економічних циклів обумовлені тим, що схильність до ведення війни не є вродженою якістю людини. На думку Е. Фромма, війна є найважливішим випадком інструментальної агресії, тобто агресії, при якій руйнування саме по собі не є метою, а виконує функцію допоміжного засобу для досягнення справжньої мети. При цьому, певно, в інструментальній агресії "відсутня генетично закладена нейронна основа, яка забезпечує оборонну агресію". Від правителів давніх суспільств до сучасних державних діячів всі і завжди планували війни, ретельно зіставляючи аргументи "за" і "проти", а для розв'язання війни створювалося ідеологічне обґрунтування (Фромм, 2017).

У всі історичні епохи об'єктивною базисною причиною воєнно-економічних циклів була і залишається нині такою боротьба за ресурси, що дозволяють суспільним одиницям (рід, плем'я, племінний союз) або складним суспільним організаціям (цивілізація, держава, об'єднання держав), які перемогли у конкурентній боротьбі і встановили свою гегемонію, реалізувати свої цілі, експлуатуючи в тій чи іншій формі переможених. При цьому встановлення після завершення чергової війни

системи гегемонії і експлуатації несе в собі зачатки наступного воєнного конфлікту.

Капітал прагне до необмеженого зростання, посилюючи науково-технічний потенціал, що поставило військову справу та озброєння на наукову основу; з ХХ століття існують всі підстави розглядати військову економіку як важливу складову капіталістичного відтворення. Війни стали способом вирішення протиріч, що циклічно загострюються у світовій капіталістичній системі. Після Першої світової війни людство усвідомило необхідність формування глобальної системи безпеки, що зумовило створення в 1919 році Ліги Націй, яка не виправдала покладені на неї надії і не змогла запобігти Другій світовій війні. Ліга Націй стала прототипом ООН, заснованої в 1945 році. Ефективність застосовуваних цими міжнародними інститутами інструментів регулювання геополітичних суперечностей виявилася недостатньою для запобігання руйнівних війн ХХ століття.

На думку З. Фрейда, створення Ліги Націй стало спробою обґрунтувати авторитет, який зазвичай заснований на владі і являє собою вплив, що примушує до підпорядкування, на апеляції до ідеальних передумов (Фрейд, 1932). Очевидно, це й стало основною причиною слабкості Ліги Націй і її наступниці ООН в умовах глобального високотехнологічного суспільства, в якому гуманістична складова цивілізаційного розвитку в реальності, незважаючи на декларовані національними урядами і міжнародними організаціями гуманні принципи, відіграє незначну роль. З тих пір як З. Фрейд в ХХ столітті справедливо зазначив, що "помилка в розрахунку починається там, де забувають, що право біля витоків своїх було голою силою і що ще й сьогодні воно не може обійтися без підтримки сили" (Фрейд, 1932), ситуація у сфері міжнародного регулювання геополітичних і геоекономічних проблем мало змінилася.

Сьогодні в капіталістичному суспільстві триває розгортання комплексної кризи, в умовах загострення в глобальних масштабах дилеми: мир чи війна? У ХХ столітті подолання Великої депресії стало можливим не тільки завдяки економічним реформам, а й під впливом Другої світової війни. Світова економічна криза, що розпочалася в 2008 році, порівнянна з Великою депресією минулого століття і не подолана досі.

У ХХ столітті сформувалися технічна можливість і ідеологічний базис для ведення ядерної війни, що стало і продовжує бути загрозою для існування глобальної цивілізації. У сучасній системі ядерного стримування існують ризики випадкового запуску ракет в результаті технічного збою або внаслідок політичної нерозсудливості, тому вирішення глобальних політико-економічних протиріч воєнним шляхом в умовах динамічної конкуренції у сфері вдосконалення військових технологій ні з гуманістичної, ні з прагматичної точок зору не виправдане.

Міжнародна комісія з ядерного нерозповсюдження і роззброєння оцінює ядерну зброю як здатну повністю знищити життя на планеті, а сучасні ядерні арсенали як такі, що дозволяють зробити це багато разів. Існування хоча б однієї одиниці ядерної зброї генерує загрозу її використання, що, незалежно від причини (випадково, в результаті прорахунку, зі злого наміру), стане катастрофою. Поповнення ядерного клубу

держав новими учасниками, а також зростання системних вразливостей ставить під сумнів можливість нескінченно довго уникати обміну ядерними ударами<sup>1</sup>. У червні 2018 року Стокгольмський міжнародний інститут дослідження проблем миру (SIPRI) опублікував дані про кількість ядерної зброї у світі: 9 ядерних держав (США, РФ, Велика Британія, Франція, Китай, Індія, Пакистан, Ізраїль, КНДР) мають 14465 одиниць ядерної зброї. Експерти (SIPRI) дійшли висновку, що всі ядерні держави скорочують свої запаси ядерної зброї, але при цьому розробляють її нові системи і модернізують вже існуючий ядерний арсенал<sup>2</sup>.

В таких умовах на зміну воєнно-економічним циклам повинні прийти мирні форми вирішення політико-економічних протиріч суспільного розвитку. Підстави розв'язування воєн – політико-економічні протиріччя, але можливим вирішення цих протиріч саме за допомогою війни стає внаслідок недосконалості суспільних інститутів, тому необхідним є підвищення ефективності діяльності міжнародних інститутів, покликаних забезпечувати дотримання норм міжнародного права усіма учасниками геополітичних процесів і недопущення розв'язання збройних конфліктів і воєн.

### Література

- Базаров Б.В., Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. (2008). Введение: Кочевники и проблемы происхождения государств. *Монгольская империя и кочевой мир: материал междунар. науч. конф.* Кн. 3. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН. 498 с. URL: [http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/bazarov\\_kradin\\_skrynnikova\\_mongolskaya\\_imperia\\_2008.pdf](http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/bazarov_kradin_skrynnikova_mongolskaya_imperia_2008.pdf)
- Барфилд Т.Дж. (2006) Номадный пасторализм во Внутренней Азии. URL: [https://www.socionauki.ru/book/files/early\\_state\\_ru/415-441.Pdf](https://www.socionauki.ru/book/files/early_state_ru/415-441.Pdf)
- Барфилд Т.Дж. (2009). Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.). Санкт-Петербург. URL: <http://www.abirus.ru/user/files/History/Nomadic.pdf>
- Барфилд Т.Дж. (2008). Теневые империи: формирование империй на границе Китая и кочевников. *Монгольская империя и кочевой мир: материалы междунар. науч. конф.* Кн. 3. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН. 498 с. URL: [http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/bazarov\\_kradin\\_skrynnikova\\_mongolskaya\\_imperia\\_2008.pdf](http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/bazarov_kradin_skrynnikova_mongolskaya_imperia_2008.pdf)
- Игнатенко А.А. (1980). Ибн-Халдун. URL: <http://litresp.ru/chitat/ru/И/ignatenko-aleksandr-aleksandrovich/ibn-haljdun>
- Кириченко О.И. (2009). Историческая концепция Ибн Хальдуна. *Вестник Майкопского государственного технологического университета*. Выпуск 1. С. 14–17.
- Крадин Н.Н. (2004). Кочевники и земледельческие цивилизации. URL: [http://journals.manas.edu.kg/mjtc/oldarchives/2004/13\\_777-2045-1-PB.pdf](http://journals.manas.edu.kg/mjtc/oldarchives/2004/13_777-2045-1-PB.pdf)
- Крадин Н.Н. (2001). Кочевники в мировом историческом процессе. *Философия и общество*. Выпуск № 2(23). С. 108–138. URL: [https://www.socionauki.ru/journal/files/fio/2001\\_2/108-138.pdf](https://www.socionauki.ru/journal/files/fio/2001_2/108-138.pdf)
- Крадин Н.Н. (2006) Кочевники, мир-империи и социальная эволюция. URL: <http://abuss.narod.ru/Biblio/AlterCiv/kradin.htm>
- Лихачёв М.О. (2014). "Наступивший мир возмутителен... и способен приносить только несчастья". Позиция Дж.М. Кейнса на Версальской мирной конференции 1919 г. *Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. История и политология*. № 3. С. 10-20.

<sup>1</sup> Устранение ядерной угрозы. Программа практических действий для международных политических деятелей. URL: [https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/documents/infcircs/2009/infcirc780\\_rus.pdf](https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/documents/infcircs/2009/infcirc780_rus.pdf)

<sup>2</sup> Modernization of nuclear weapons continues; number of peacekeepers declines. New SIPRI Yearbook out now. URL: <https://www.sipri.org/media/press-release/2018/modernization-nuclear-weapons-continues-number-peacekeepers-declines-new-sipri-yearbook-out-now>

- Меньшиков С.М., Клименко Л.А. (1989). Длинные волны в экономике. Когда общество меняет кожу. Москва: Международные отношения. 272 с.
- Модельски Д. (2005). Эволюция глобальной политики (I). *Полис: политические исследования*. № 3. С. 62–82. URL: <http://www.politstudies.ru/article/3564>
- Мусаелян Л.А. (2000). О концепции философии истории Ибн Халдуна. *Философия и общество*. Выпуск № 3 (20). URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/521476/#sdfootnote21sym>
- Нефедов С.А. (2007). Перспективы факторного анализа исторического процесса. *История и Математика: Концептуальное пространство и направления поиска*. Москва: ЛКИ/URSS. С. 63–87. URL: [http://cliodynamics.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id=61&Itemid=49](http://cliodynamics.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=61&Itemid=49)
- Савельева И.М., Полетаев А.В. (1997). История и время. В поисках утраченного. Москва: Языки русской культуры. 800 с.
- Семёнов Ю. (2003) Философия истории. URL: [https://scepsis.net/library/id\\_1086.html](https://scepsis.net/library/id_1086.html)
- Фрейд З. (1932). "Неизбежна ли война?": письмо З. Фрейда А. Эйнштейну. URL: <https://monocler.ru/neizbezhna-li-voyna/>
- Фромм Э. (2017). Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Издательство АСТ. 736 с.
- Goldstein Joshua S. (1988) Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age. New Haven: Yale University Press. URL: <http://www.joshuagoldstein.com/jgcyc11.pdf>
- Goldstein Joshua S. (Feb. 2005.). The Predictive Power of Long Wave Theory, 1989-2004. Prepared for NATO conference on Kondratieff Waves and Warfare, Covilha, Portugal. URL: <http://www.joshuagoldstein.com/jgkond.htm>

Надіслано до редакції 09.07.2018

---



---

## MILITARY-ECONOMIC CYCLES

*Vasylyna Podliesna*

**Author affiliation** : Doctor of Economics, Associate Professor; Senior Researcher, Department of Economic Theory, Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Email: [podlesnw@bigmir.net](mailto:podlesnw@bigmir.net)

In ancient times and in the Middle Ages, there were special forms of cyclical military-economic processes, in particular, power cycles, expressed in the synchronism of formation, strengthening, and decline of the ruling dynasties in China and the steppe empires in Mongolia, as well as the cycles of a xenocratic state inherent in the medieval Maghreb. The cycle-forming factor of the interaction between nomads of the central steppes and China is the dynamics of socio-economic and state-forming processes in China. The cyclical interaction between nomads and sedentary farmers of the Medieval Maghreb consisted of the following phases: 1) the conquest and forcible establishment, by the nomads, of the system of exploitation of farmers; 2) relatively stable socio-economic and political interaction between nomads and sedentary agricultural civilizations exploited by the former; 3) the destruction of the institutional practices of exploitation of sedentary civilizations by nomads, accompanied by the aggravation of political or military-political conflicts.

In capitalist society, mature forms of military-economic cycles unfold. The reasons for the deployment of military-economic cycles under capitalism include: political and economic (competition for opportunities to increase surplus value); institutional (reduced efficiency of the exploitation system); instrumental-and-ideological (ideological influence, organized by the dominant social groups to achieve political and economic goals); and mental-and-psychological ones (easily motivated propensity for mass aggression of generations with no military experience). As a result of the cumulative influence of the above causes, contradictions emerge that serve as a basis for the start of wars. The current global socio-economic crisis and the aggravation of geopolitical contradictions, taking into account the accumulated global nuclear arsenal, threaten the survival of mankind, making it necessary to create appropriate institutional conditions to replace military-economic cycles with peaceful forms of the resolution of social contradictions.

**Key words**: military-economic cycles, power cycles, cycles of the xenocratic state.

**JEL**: O100.

**References**

- Bazarov, B.V., Kradin, N.N., Skrynnzhova, T.D. (2008). Introduction: Nomads and problems of the origin of states. Mongol Empire and the nomadic world: material of the Intern. scientific conf. Kn. 3. Ulan-Ude: BNC SO RAN. Retrieved from [http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/bazarov\\_kradin\\_skrynnikova\\_mongolskaya\\_imperia\\_2008.pdf](http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/bazarov_kradin_skrynnikova_mongolskaya_imperia_2008.pdf) [in Russian]
- Barfield, T.J. (2006) Nomad pastoralism in Inner Asia. Retrieved from [https://www.socionauki.ru/book/files/early\\_state\\_ru/415-441.Pdf](https://www.socionauki.ru/book/files/early_state_ru/415-441.Pdf) [in Russian]
- Barfield, T.J. (2009). Dangerous boundary: nomadic empires and China (221 BC - 1757 AD). St. Petersburg. Retrieved from <http://www.abirus.ru/user/files/History/Nomadic.pdf/> [in Russian]
- Barfield, T.J. (2008). Shadow empires: the formation of empires on the border of China and nomads. The Mongol Empire and the Nomadic World: Proceedings of the Intern. scientific conf. KN. 3. Ulan-Ude: BNTS SB RAS. Retrieved from [http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/bazarov\\_kradin\\_skrynnikova\\_mongolskaya\\_imperia\\_2008.pdf](http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/bazarov_kradin_skrynnikova_mongolskaya_imperia_2008.pdf) [in Russian].
- Ignatenko, A.A. (1980). Ibn Khaldun. Retrieved from <http://litresp.ru/chitat/ru/l/ignatenko-aleksandr-aleksandrovich/ibn-haljdun> [in Russian].
- Kirichenko, O.I. (2009). Historiosophical concept of Ibn Khaldun. *Vestnik Majkopskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta – Bulletin of the Maikop State Technological University*, 1, 14-17 [in Russian].
- Kradin, N.N. (2004). Nomads and agricultural civilizations. Retrieved from [http://journals.manas.edu.kg/mjtc/oldarchives/2004/13\\_777-2045-1-PB.pdf](http://journals.manas.edu.kg/mjtc/oldarchives/2004/13_777-2045-1-PB.pdf) [in Russian].
- Kradin, N.N. (2001). Nomads in the global historical process. *Philosophy and society*. Issue 2 (23). Pp. 108-138. Retrieved from [https://www.socionauki.ru/journal/files/fio/2001\\_2/108-138.pdf](https://www.socionauki.ru/journal/files/fio/2001_2/108-138.pdf) [in Russian].
- Kradin, N.N. (2006). Nomads, world-empires and social evolution. Retrieved from <http://abuss.narod.ru/Biblio/AlterCiv/kradin.htm> [in Russian].
- Likhachev, M.O. (2014). The coming world is outrageous ... and is capable of bringing only unhappiness. Position J.M. Keynes at the Versailles Peace Conference in 1919. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta im. M.A. Sholohova. Istorija i politologija – Herald of the Moscow State University for the Humanities. M.A. Sholokhov. History and political science*, 3, 10-20 [in Russian].
- Menshikov, S.M., Klimenko, L.A. (1989). Long waves in the economy. When society changes skin. Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
- Modelski, D. (2005). The evolution of global politics (I). *Polis: politicheskie issledovanija – Policy: political studies*, 3, 62-82. Retrieved from <http://www.politstudies.ru/article/3564> [in Russian].
- Musaelyan, L.A. (2000). On the concept of the philosophy of history of Ibn Khaldoun. *Filosofija i obshchestvo – Philosophy and society*, 3:20. Retrieved from <https://www.socionauki.ru/journal/articles/521476/#sdfnote21sym> [in Russian].
- Nefedov, S.A. (2007). Prospects for factor analysis of the historical process. *Istorija i Matematika: Konceptual'noe prostranstvo i napravlenija poiska. – History and Mathematics: Conceptual space and search directions*. Moscow: LCI / URSS. Pp. 63-87. Retrieved from [http://cliodynamics.ru/-index.php?option=com\\_content&task=view&id=61&Itemid=49](http://cliodynamics.ru/-index.php?option=com_content&task=view&id=61&Itemid=49) [in Russian].
- Savelieva, I.M., Poletaev, A.V. (1997). History and time. In search of the lost. Moscow: Jazyki russkoj kultury [in Russian].
- Semenov, Yu. (2017). Philosophy of History. Retrieved from [https://scepisis.net/library/id\\_1086.html](https://scepisis.net/library/id_1086.html) [in Russian].
- Freud, Z. (1932). Is war inevitable?: Letter from Z. Freud to A. Einstein. Retrieved from <https://monocler.ru/neizbezhna-li-voyna/> [in Russian].
- Fromm, E. (2017). Anatomy of human destructiveness. Moscow: Izdatelstvo AST [in Russian].
- Goldstein, J.S. (1988). Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age. New Haven: Yale University Press. Retrieved from <http://www.joshuagoldstein.com/jgcyc11.pdf> [in Russian].
- Goldstein, J.S. (Feb. 2005). The Predictive Power of Long Wave Theory, 1989-2004. Prepared for NATO conference on Kondratieff Waves and Warfare, Covilha, Portugal. Retrieved from <http://www.joshuagoldstein.com/jgkond.htm> [in Russian].